

Les lleis ideològiques en la democràcia espanyola

Nicolás Jouve de la Barreda¹

Les qüestions ètiques relatives al respecte a la vida i a la dignitat de les persones són crucials per a la societat i susciten debats importants a causa d'enfocaments i nous corrents ideològics que contradiuen el pensament tradicional basat durant segles en el dret natural i l'humanisme cristià.

Les noves maneres d'entendre els temes que afecten especialment el valor i la dignitat humana estan molt contaminats per interessos espuris que, a més, són defensats per institucions internacionals i poders públics que paradoxalment contradiuen els seus principis inicials, o les idees de partida que els van donar raó de ser, com passa amb les Nacions Unides o l'Organització Mundial de la Salut.

En parlar de vida i ètica, entrem en l'àmbit de la bioètica, terme que va ser utilitzat per primera vegada el 1970 per l'oncòleg i humanista nord-americà Van Rensselaer Potter, de la Universitat de Wisconsin (EUA).²

La bioètica en el seu sentit original i més ampli va ser definida pel cardenal Elio Sgreccia (1918-2019), vicepresident de l'Acadèmia Pontifícia per a la Vida, com:

*“La reflexió sistemàtica sobre qualsevol intervenció de l'home sobre els éssers vius. Una reflexió destinada a un fi ardu i específic: identificar els valors i les regles que guïen les accions humanes i la intervenció de la ciència i de la tecnologia sobre la vida mateixa i la biosfera”.*³

En relació amb les deliberacions que afecten els éssers humans, el Dr. Warren Reich, professor d'Ètica i Religió de la Universitat de Georgetown (EUA), on es van establir els primers estudis regulars de bioètica, la va definir com:

*“L'estudi sistemàtic de la conducta humana en l'àmbit de les ciències de la vida i de la cura de la salut, ja que aquesta conducta és examinada a la llum dels valors i principis morals”.*⁴

De la bioètica a la biojurídica

Amb relació a les lleis establertes a Espanya en les darreres dècades que afecten la vida i la dignitat humana, és inevitable fer una anàlisi de què s'ha tingut en compte, i quins supòsits jurídics s'han utilitzat. La doctora Maria Dolores Vila-Coro (1929-2010), llicenciada en filosofia, doctora en dret, acadèmica de la Reial Acadèmia de Ciències Jurídiques i Morals i directora del doctorat de la càtedra de Bioètica i Biojurídica de la UNESCO, va definir i justificar la biojurídica de la manera següent:

*“Una nova branca del dret que té a veure directament amb l'aplicació dels avenços científics als éssers humans [...] Els avenços científics han donat lloc a noves realitats sobre les quals cal prendre posicions: què cal fer amb els embrions congelats?, és lícit l'avortament?, ho és l'eutanàsia?, quines implicacions morals té la clonació?, s'ha de permetre l'adopció de nens a parelles d'homosexuals?”*⁵

El catedràtic de Filosofia del Dret de la Universitat de Roma Francesco D'Agostino diu:

*“La bioètica no es pot limitar a legitimar a priori allò que és factible gràcies a la innovació tecnològica, en virtut del principi comunament compartit, i sobre el qual reposa l'ètica com a disciplina normativa, segons el qual no tot allò factible és per això mateix lícit... La tasca més urgent dels juristes d'avui és probablement la de restituir un significat al dret de família, sotmès a una contínua erosió en el pla ideal, normatiu i social, unint-lo a la seva funció reproductiva i verificant-ne la compatibilitat amb les noves tècniques de reproducció assistida. El jurista ha de percebre ara més que mai que el dret està cridat a salvar la trobada de l'home amb la dona, com a garantia de l'enllaç intergeneracional i no com a simple, encara que noble, aliança afectiva interpersonal. El jurista ha d'assumir com a mínim una part del que és relatiu a la tasca de desmitificació de l'egolatria”*⁶

Des d'aquesta encertada perspectiva, cal fer una anàlisi dels límits ètics de les lleis que atemptin a la vida i a la dignitat humana en funció dels coneixements i la realitat del fenomen de la vida, els elements deontològics de la professió mèdica i els principis bàsics de la bioètica: autonomia, beneficència, no maleficència i justícia, que s'han d'atendre per fer una societat més humana i solidària, encara que de vegades es mostrin en contraposició amb els desitjos o les conveniències d'alguns. Aquest és un dels factors que dificulten en ocasió el consens als comitès de bioètica, en què interfereixen altres interessos o sobre els quals pressiona una opció política o ideològica, hàbilment manejada i dirigida a través d'una tasca d'enginyeria social. A Espanya, el Govern de les darreres legislatures ha utilitzat clarament aquesta estratègia per tirar endavant les seves lleis ideològiques.

LES IDEOLOGIES: FÀBRICA DE LLEIS

Les normes jurídiques han de ser conseqüència d'una necessitat social i la seva implantació ha d'obeir a la demanda d'un sistema just, no polític, que suposi un avenç per al benestar, l'ordre social i la igualtat de totes les persones.

A Espanya, els darrers anys, s'han aprovat lleis que afecten l'educació, la reproducció humana assistida, la família, el matrimoni, la investigació biomèdica i la vida del no nascut sense una fonamentació bioètica suficient.

Per contra, durant els darrers anys s'han aprovat a Espanya una sèrie de lleis que afecten l'educació, la reproducció humana assistida, la família, el matrimoni, la

investigació biomèdica, l'avortament, etc., sense una fonamentació bioètica suficient. Per justificar aquestes lleis s'han dut a terme campanyes d'enginyeria social per induir una opinió pública favorable i a creure i desitjar com a bo, humanitari o necessari el que no són sinó productes d'una manera de pensar, no prou madures sobre les seves conseqüències respecte a la dignitat de la vida humana, la pàtria potestat, l'estabilitat familiar, l'autoritat, etc.

La pèrdua de l'objectivitat i el respecte al coneixement, que ha de precedir qualsevol reflexió ètica, és palesa en la gestació i el resultat de les lleis biopolítiques espanyoles dels darrers anys, que s'han tramitat sense les consultes mínimes necessàries als col·legis de metges, associacions professionals, el Comitè de Bioètica d'Espanya, o investigadors i experts en les diferents àrees de competència. En la majoria dels casos només es van atendre les veus d'una part de la societat en concordança amb un utilitarisme induït per corrents ideològics esbiaixats cap a un progressisme nihilista i materialista, o subjecte a interessos econòmics, al marge d'una bioètica personalista, respectuosa amb la dignitat i la vida humana.

A l'Espanya dels darrers anys s'ha imposat un progressiu decaïment dels valors ètics tradicionals. Això ha suposat la tendència a ignorar el valor inalienable de la vida humana, ignorant les arrels culturals, assentades en el pensament grec, el dret romà i l'humanisme cristià. Com va assenyalar el que va ser arquebisbe emèrit de Milà, monsenyor Angelo Scola:⁷ *“Vivim en una societat insaciable, en què en nom de la nostra llibertat tenim la propensió de convertir en un dret tot el que desitgem”.*

La ideologia comença on s'acaba el coneixement

La realitat és que els darrers anys les ciències de la vida han aportat de forma molt ràpida un conjunt de coneixements científics sobre les propietats de la vida i les possibilitats d'aplicacions biotecnològiques, que han estat mal interpretades o explicades o exagerades les seves possibilitats a la societat, sense una anàlisi de la transcendència i les implicacions ètiques. Alguns científics o organitzacions interessades, estimulats pel desig de provar els efectes de les seves iniciatives en el context utilitarista que ho envaeix tot i

ho justifica tot, han promogut un corrent d'opinió favorable a experiències no respectuoses amb els principis ètics de defensa de la vida humana, i han optat per un oportunisme de caràcter econòmic o polític.

Així, darrere de l'eufemisme d'aplicacions beneficioses, s'ofereixen com a finalitats bones, assolibles a curt termini per a la curació de malalties o la conquesta de noves metes de benestar, el que són accions contràries a l'ètica. La societat, que en general desconeix la transcendència d'aquestes accions, accepta allò que se li ofereix com a beneficis, i per poc que se l'estimuli ho reclama com un dret. S'hi anteposa el dret a viure bé, o al benestar, al respecte a la dignitat humana i al dret a la vida, primer i principal de tots els drets. Així ha estat amb la utilització dels embrions per a la investigació amb cèl·lules troncales, o la conversió en un dret de l'avortament, l'eutanàsia i el suïcidi assistit, amb la qual cosa s'ha ignorat les possibles alternatives ètiques que han anat sorgint en tots aquests casos.

Davant d'aquesta situació, és desitjable una millora de la informació i una resposta respectuosa amb la veritat i les possibilitats reals dels avenços científics, lliure de condicionants econòmics o polítics i abans de legislar. Lamentablement aquesta no ha estat la pauta que s'ha seguit a la gran majoria de les lleis biopolítiques que s'han implantat a Espanya sense temps per madurar-ne les conseqüències i sense atendre altres alternatives més ètiques.

La manca de coneixement i rigor científic i la precipitació s'han imposat al rigor i a l'anàlisi ètica. Recordem, per exemple, les paraules de Bibiana Aído, la ministra d'Igualtat en el període del 2006 al 2010, a la pregunta d'un oient d'una emissora de ràdio sobre si creia que un fetus de tretze setmanes, que a ell li semblava molt un nadó, és un ésser viu: *"Un ésser viu, és clar, el que no podem parlar és d'ésser humà perquè això no té cap base científica"*.

Si no és un ésser humà hauria d'haver explicat a quina espècie pertany aquest ésser que reconeix que és un ésser viu. No hi ha cap dada vàlida que es pugui esgrimir per establir un canvi de condició biològica o d'espècie en un mateix ésser. Quan el metge francès Jérôme Lejeune (1926-1994), descobridor de la trisomia 21 com a causa de la síndrome de Down, va ser consultat pel jutge Jay Christenberry en el cas Davis vs. Davis, als EUA, sobre si se'ls havien d'aplicar els mateixos drets morals a un embrió o un fetus humà que a un adult, va contestar:

La manca de coneixement i rigor científic i la precipitació s'han imposat al rigor i a l'anàlisi ètica.

"Pel que fa a la seva naturalesa no hi ha diferència entre el jove més jove ésser humà que vostè va ser i el que és ara, perquè en tots dos casos vostè era i és un membre de la nostra espècie. El que defineix un ésser humà és la seva pertinença a la nostra espècie".⁸

LES IDEOLOGIES: FÀBRICA DE LLEIS

La vida d'un ésser humà està determinada per la seva identitat genètica, patrimoni inseparable de cada individu i fil conductor de què depèn la seva ontogènesi. D'aquesta manera, si l'ésser humà és immutable a la seva identitat genètica al llarg de la seva vida, ho és de la mateixa manera en la seva essència humana, i per tant en la seva condició de persona. En altres paraules, l'home sempre –des de la concepció fins a la mort– ha de ser considerat persona en el mateix grau.

En el fons, el valor que es discuteix quan s'estableixen aquest tipus de categories en allò que no és res més que una mateixa realitat és el

L'home i la dona sempre –des de la concepció fins a la mort– han de ser considerats persones, amb la seva dignitat inherent, i en el mateix grau.

concepte de dignitat. Al marge d'altres consideracions teològiques o metafísiques, el valor dels éssers humans en virtut de les propietats biològiques és el de la seva singularitat en el context de la

naturalesa. L'espècie humana és l'única que en virtut de la racionalitat pensa en el seu origen i destí, crea sistemes lògics, analitza les conseqüències dels seus actes i actua lliurement. És l'única capaç de comunicar les seves idees per mitjà d'un llenguatge articulat, transmetre idees, modelar l'entorn, crear cultura i explotar les altres espècies. D'acord amb els corrents realistes, des d'Aristòtil a Maritain, passant per sant Tomàs, alguns existencialistes i per les escoles personalistes, l'ésser humà ha de ser considerat un tot existencial de cos i esperit. A causa de les seves qualitats superiors psíquiques i intel·lectuals, es pot afirmar que la persona humana és el més perfecte i digne de la naturalesa. La dignitat fa iguals tots els homes. Per això, ningú no té dret sobre la vida d'una altra persona.

En conseqüència, és absurd cenyir el concepte de persona, i per tant de dignitat, només a la fase adulta, o en funció de les condicions físiques, psíquiques, socials o de salut. En aquest plantejament imprecís Manuel Albadalejo declara: “*Jurídicament és persona tot ésser a qui el dret accepta com a membre de la comunitat*”.⁹ El concepte de persona reduït a la seva qualitat jurídica ignora la dada científica i restringeix el dret a la vida a parir. Només cal suposar que l'embrió o el fetus no són persones per privar-los del dret a la vida.

Tot i això, tota persona té dignitat pel sol fet de ser-ho i això ha d'abastar tota la seva existència, de principi a fi. Així ho explica el professor de filosofia Urbano Ferrer:¹⁰

“La persona és digna abans de dignificar-se amb els seus actes morals, i correlativament, els actes morals la fan digna perquè tenen per suposat una dignitat que és prèvia a les realitzacions morals”.

Les lleis biopolítiques espanyoles

Dit tot això i assentats els conceptes de vida humana, persona i dignitat, que són fonamentals per a qualsevol proposta legislativa que es vulgui ajustar als principis de la bioètica, podem fixar-nos en com s'han contemplat aquests principis i els valors que se'n dedueixen a les principals lleis espanyoles dels últims anys. De forma sintètica ens referirem a les lleis de Reproducció Humana Assistida (2006), de Recerca Biomèdica (2007), l'Avortament (2010 i 2023), l'Eutanàsia (2021) i l'anomenada llei Trans (2023).

Pel que fa a les dues primeres, les lleis sobre Tècniques de Reproducció Assistida (14/2006) i de Recerca Biomèdica (14/2007), és important assenyalar com, al marge de la ben intencionada causa d'afavorir el desig de solucionar els problemes d'infertilitat o altres de salut, en virtut d'aquestes lleis, els embrions humans es tracten com a objectes manipulables, destinats a generar una vida nova, sí, però susceptibles de la seva instrumentalització en determinades condicions. D'entrada, a efectes jurídics, els embrions no reben la consideració de vida humana, encara que ho són, ni en conseqüència se'ls protegeix com a tals. Des d'un punt de vista científic, des de la genètica, la biologia cel·lular i l'embriologia, és inqüestionable que l'origen de la vida de cada persona es correspon amb el moment en què sorgeix el patrimoni genètic individual, cosa que correspon a la fecundació. El zigot és un embrió unicel·lular i constitueix la primera realitat corporal de l'ésser humà. L'embrió procedent de la fecundació *in vitro*, sigui induïda o mitjançant ICSI, és amb caràcter general equivalent en la seva condició humana al que sorgeix d'una fecundació natural, ja que l'artificialitat amb què es constitueix no altera la seva naturalesa biològica.¹¹

No obstant això, les lleis esmentades no concedeixen el valor ontològic que correspon a aquesta etapa de la vida humana i estableixen l'artificiositat terme de "preembrió", que a la llei de recerca biomèdica es defineix com *l'embrió constituït in vitro format pel grup de cèl·lules resultant de la divisió progressiva de l'ovòcit des que és fecundat fins a 14 dies més tard*. És clara la intenció d'eludir la seva veritable naturalesa i justificar-ne la utilització, la congelació o el descart a conveniència dels obtentors o els seus pares, sense atendre l'existència d'alternatives més prometedores com ho són les que ofereix les cèl·lules mare d'adult, o la reprogramació cel·lular, de les quals no se'n diu res.

Respecte a la possibilitat d'utilitzar embrions humans per a investigacions biomèdiques, el Conveni del Consell d'Europa sobre Drets Humans i Biomedicina, o Conveni d'Oviedo, aprovat el 1997, diu al seu art. 18 que: *"Quan l'experimentació amb embrions in vitro estigui admesa per la llei, aquesta haurà de garantir una protecció adequada de l'embrió [...] Es prohibeix crear embrions humans amb fins d'experimentació"*. Aquest article va ser pres en consideració pel Tribunal de Justícia Europeu (Luxemburg),

LES IDEOLOGIES: FÀBRICA DE LLEIS

en el cas *Brüstle vs Greenpeace*, en la sentència del qual C-34/10, de 18 d'octubre de 2011, va determinar l'exclusió dels embrions humans com a font de cèl·lules mare per a usos comercials, industrials, patents o investigació científica, i va qualificar de contraris a l'ordre públic i a la moralitat –i per tant de no patentables–, els procediments de clonació d'éssers humans, els procediments de modificació de la identitat genètica germinal del ésser humà i la utilització d'embrions humans amb fins industrials o comercials.

En relació amb la llei 14/2006 hi ha, a més, un ventall de problemes mèdics, ètics i jurídics que haurien d'obligar a una reflexió sobre què s'està fent amb la reproducció assistida i com s'està fent. Problemes relacionats amb la salut de les donants d'òvuls i dels fills procedents de la fecundació *in vitro*, sobre quina informació prèvia s'aporta al consentiment informat, sobre quin és el destí dels embrions: congelació, reducció embrionària, selecció mitjançant la tecnologia del Diagnòstic Genètic Preimplantacional, sobre la maternitat subrogada, etc.

Amb relació a la Llei Orgànica de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs (Llei 2/2010), es parteix de la base que l'avortament és un acte intrínsecament dolent, la qual cosa és inqüestionable, però, malgrat això s'implanta com un dret de la dona. Pel que fa al detall d'aquesta llei el més destacat, és la desprotecció de la vida humana fins a la catorzena setmana sense cap justificació, fins a la vint-i-dosena sota el supòsit de greu risc per a la salut de l'embarassada i fins i tot sense límit de temps, en cas de detectar-se al fetus una malaltia extremadament greu i incurable mitjançant un diagnòstic prenatal.

Tot i que el que hi ha en joc és un conflicte entre dos valors, el desig de no tenir un fill de la mare i el dret a la vida del concebut no nascut, la llei es decanta a favor del primer, que s'eleva a l'estat de dret, sobre un bé superior, com és el dret a la vida del no nascut. Es violenta l'obligació ètica dels metges a protegir la vida humana del fetus, i s'arriba fins i tot a establir el deure de manifestar públicament el dret a l'objecció de consciència.

“Cal reiterar l'oposició més ferma a qualsevol atemptat directe a la vida, especialment innocent i indefensa, i el nonat en el si matern és l'innocent per antonomàsia.” (Papa Francesc)

També és important ressaltar la injustícia de l'avortament eugenèsic, que es tracta de justificar per la detecció durant l'embaràs d'una patologia al fetus. És important tenir en compte que mai no es pot

predir amb exactitud el grau de manifestació o expressivitat en fase adulta d'una alteració detectada durant l'embaràs mitjançant un diagnòstic prenatal. Aquest diagnòstic no està exempt d'errors, falsos positius o possibles mosaïcismes. A més, no totes les patologies són de la mateixa gravetat. No és equivalent una anencefàlia a una síndrome de Down o una

fissura palatina o cap altre tipus de defecte físic. Però, sobretot, en cap cas no es pot justificar la negació del dret a la vida, ni tan sols en les situacions d'extrema gravetat, en què s'espera una mort natural més o menys imminent.

El 12 d'abril del 2014, vigília de Setmana Santa, el papa Francesc va dir als membres del moviment provida italià: *“Cal reiterar l'oposició més ferma a qualsevol atemptat directe a la vida, especialment innocent i indefensa, i el nonat en el si matern és l'innocent per antonomàsia”*.

Amb relació a la Llei Orgànica de regulació de l'eutanàsia (3/2021), sorprèn d'entrada la seva il·legitimitat, ja que ningú no té dret a morir, perquè la mort és un fet natural pel qual tot ésser humà ha de passar. El que existeix és el dret a la vida, que figura en tots els convenis, declaracions i codis deontològics com un bé que ha de ser jurídicament protegit. Igual que les lleis anteriors, allò que fa injusta aquesta llei és el fals ús del concepte de dignitat, en qualificar de mort digna precisament un fet tan negatiu com és l'eliminació intencionada de la vida d'un ésser humà.

Cal també fer notar la manca de consultes prèvies per part del Govern d'Espanya a la redacció d'aquesta llei, repetint el mateix procedir que a la Llei de l'avortament del 2010. Davant d'aquesta absència, el 4 de març de 2020, el Comitè de Bioètica d'Espanya, òrgan consultiu competent creat en virtut de la Llei de recerca biomèdica, va emetre per iniciativa pròpia un informe extens i documentat aprovat per unanimitat en què s'exposaven tots els defectes i incongruències de la Llei de l'eutanàsia.¹² L'informe recomanava la no aprovació de la Llei i acaba dient:

Ningú no té dret a morir, el que existeix és el dret a la vida.

“Cobra encara més sentit després dels terribles esdeveniments que hem viscut pocs mesos enrere, quan milers de la nostra gent gran han mort en circumstàncies molt allunyades del que no només és una vida digna, sinó també una mort mínimament digna. Respondre amb l'eutanàsia al ‘deute’ que la nostra societat ha contret amb la nostra gent gran després d'aquests esdeveniments no sembla l'autèntic camí al que es diu una ètica de la cura, de la responsabilitat i la reciprocitat i solidaritat intergeneracional”.

Un altre aspecte d'importància és l'exigència que l'eutanàsia sigui aplicada en un context mèdic, tot i que en cap cas no cal qualificar l'eutanàsia com un acte mèdic. El codi deontològic dels metges de l'OMC d'Espanya assenyalava que no s'ha de donar la mort a cap pacient. A això es referia l'informe emès pel Comitè de Bioètica d'Espanya del 21 de juliol del 2021,¹³ en què es reclamava l'objecció de consciència davant la tessitura d'aplicar l'eutanàsia per part dels professionals i les persones jurídiques.

LES IDEOLOGIES: FÀBRICA DE LLEIS

*L'eutanàsia mai no és un acte mèdic.
Tot i això, la llei espanyola sobre
l'eutanàsia ignora, alhora que no
exigeix desenvolupar, cures pal·liatives,
en què Espanya està infradotada.*

tram final de la vida perquè un pacient mori sense dolor, que és la genuïna missió dels metges.

La Llei espanyola sobre l'eutanàsia ignora això i també la demanda de desenvolupar les cures pal·liatives, en què Espanya està infradotada. Avui hi ha mitjans perfectament vàlids per eliminar el patiment al

La Llei per a la igualtat real i efectiva de les persones trans i per a la garantia dels drets de les persones LGTBI (4/2023) es justifica al seu preàmbul per assegurar que a Espanya es pugui viure l'orientació sexual, la identitat sexual, l'expressió de gènere, les característiques sexuals i la diversitat familiar amb plena llibertat. Recorda el concepte de discordança de gènere que va aprovar l'Organització Mundial de la Salut (OMS), el 2018, quan va passar de considerar la transsexualitat com un trastorn d'identitat sexual a condicions relatives a la salut sexual, seguint la decisió de l'Associació Americana de Psiquiatria al seu Manual de Diagnòstic dels Trastorns Mentals del 2013.

Són moltes les organitzacions i associacions espanyoles que han objectat aquesta Llei, com ara el Consell General de Col·legis Oficials de Metges, La Societat Espanyola de Psicologia Jurídica i Forense (SEPJF), l'Associació Espanyola de Pediatria, l'Associació Espanyola de Bioètica i Ètica Mèdica (AEBI), col·lectiu d'investigadors d'universitats i CSIC, etc.

La crítica principal sorgeix pel fet que, davant els casos de disfòria de gènere i desig de canvi de sexe —en la majoria dels casos passatgers—, es desatenen els processos lògics d'un bon diagnòstic previ, ja que, tot i no considerar aquestes tendències com un trastorn mental, sí que ho són de caràcter clínic, com ho reconeixen tots els manuals d'alteracions d'aquesta naturalesa.

Per això, entre altres arguments, assenyala l'AEBI, en el comunicat sobre la Llei trans del 30 d'octubre del 2020:

La llei adopta l'opció de l'afirmació de gènere sense tenir en compte altres opcions com, per exemple, l'espera vigilant, opció que ja estan adoptant altres països, com Suècia, el Regne Unit o França, amb més experiència en resoldre'ls conflictes... S'ha obviat l'opinió dels professionals sanitaris a l'hora d'elaborar un text que té un dels seus eixos principals en els processos de transició de gènere sustentats en la farmacologia i la cirurgia.

La Llei trans ignora que no hi ha proves que, a totes les persones, i especialment als nens, amb pensaments o conductes de gènere atípiques

calgui animar-los a convertir-se en transsexuals. Tampoc no es considera que són pocs els estudis científics que avalen el valor terapèutic dels tractaments per endarrerir la pubertat o modificar les característiques sexuals secundàries en adolescents.

No hi ha evidència científica que a nens o adolescents amb pensaments o conductes de gènere atípiques calgui animar-los a convertir-se en transsexuals.

En aquest mateix sentit s'han pronunciat el Dr. Paul R. McHugh, el psiquiatre americà més important de mitjans del segle passat, i el psiquiatre i epidemiòleg Lawrence Mayer, que el novembre del 2016 van publicar un extens informe en què fan èmfasi en les causes psicobiogràfiques de la disfòria de gènere.

¹ Catedràtic emèrit de Genètica de la Universitat d'Alcalá.

² Potter, V.R. 1970. *Bioethics, the science of survival*. Perspectives in Biology and Medicine, 14: 127-153.

³ Sgreccia, E. 1994. *Manuale di bioetica*. (2a ed.). Vita e Pensiero. Milà.

⁴ Reich, W.T. 1995. *The word "bioethics": the struggle over its earliest meanings*. Kennedy Institute of Ethics Journal, 5(1):19-34.

⁵ Vila-Coro, M.D. 2003. *La bioètica en la encrucijada. Sexualidad, aborto, eutanasia*. Dykinson, Madrid.

⁶ D'Agostino 2003. *La bioètica, las biotecnologías y el problema de la identidad de la persona*. A Jouve, N. Gerez, G., y Saz, J. M. (coord.) *Genoma humano y clonación: perspectivas e interrogantes sobre el hombre*, Alcalá de Henares, Aula Abierta, 21, Universidad de Alcalá, I.S.B.N. 84-8138-551-4, Alcalá de Henares. p.143-152.

⁷ Scola, A. 1999. *¿Qué es la vida? La bioètica a debate*. Ediciones Encuentro, Madrid.

⁸ J. Lejeune. J. 1993. *¿Qué es el embrión humano?* Rialp, Madrid.

⁹ Albaladejo García, M. 1996. *Dret civil, introducció i dret de la persona*, vol. I, Barcelona: Ed. José Mª Bosch, 14a ed.

¹⁰ Ferrer, U. 2002. *¿Qué significa ser persona?* Biblioteca Palabra, Madrid.

¹¹ Jouve, N. 2020. *El mensaje de la vida. Credo de un genetista*. Ed. Encuentro, Madrid.

¹² Declaració del Comitè de Bioètica d'Espanya sobre la tramitació parlamentària de la reforma legal de l'eutanàsia i auxili al suïcidi. 4 de març del 2020. Consulta al web: <https://comitedebioetica.isciii.es/documentacion-y-publicaciones/>

¹³ Informe del Comitè de Bioètica d'Espanya sobre l'objecció de consciència en relació amb la prestació de l'ajuda per morir de la llei orgànica reguladora de l'eutanàsia. Consulta al web: <https://comitedebioetica.isciii.es/documentacion-y-publicaciones/>